

Мамановіч В. (г. Брэст, БрДТУ)

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРКІ ВЁСКІ РУБЕЛЬ СТОЛІНСКАГА РАЁНА

Вёска Рубель – цэнтр аднайменнага сельсавета – размешчана на р. Гарынь (прыток Прыпяці), за 24 км на паўночны ўсход ад раённага цэнтра г. Століна. У 2005 г. тут налічвалася 4034 жыхары і 1453 гаспадаркі [12, с. 618; 2, с. 591–592; 3, с. 124].

Каля в. Рубель размешчана група археалагічных помнікаў. За 3 км на поўнач ад вёскі, абাপал дарогі на Давыд-Гарадок, ва ўрочышчы Прысава знаходзіцца селішча зарубінецкай культуры, якое было даследавана ў 1957 г. Ю.У. Кухарэнкам (84 м²), у 1962 г. – К.В. Каспаравай. Плошча селішча больш за 1 га. Датуецца II ст. да н.э. – II ст. н.э. На паўночнай ускраіне вёскі у 1953 г. І. Вабішчэвіч выявіў могілнік. На глыбіні 0,8 м ён знайшоў цэлы гаршчок зарубінецкай культуры з загладжанай паверхняй і фрагменты яшчэ адной пасудзіны. У 1956 г. Ю.У. Кухарэнка даследаваў невялікі ўчастак, на якім знайшоў адзінкавыя фрагменты зарубінецкай керамікі і кальцыніраваныя косткі. На правым беразе р. Гарынь, на сучасных могілках, размешчаны курганны могілнік. У групе больш за 30 паўсферычных здзірванелых насыпаў вышыняй да 1 м. У цэнтральнай частцы адзін насып вышыняй каля 2,5 м і дыяметрам амаль 20 м. Курганы размешчаны блізка адзін ад аднаго, амаль усе пашкоджаны сучаснымі пахаваннямі. Яны былі выяўлены ў 1956 г. Ю.У. Кухарэнкам. Раскопкі не праводзіліся. Паводле меркаванняў навукоўцаў, зарубінецкая культура існавала з сярэдзіны III ст. да н.э. па V ст. н.э. Этнічная

прыналежнасць названай культура застаецца няяснай. Зарубінецкую культуру звязваюць з бастарнамі, балтамі або праславыянамі [8, с. 591–592; 15, с. 124; 1, с. 355–360; 2, с. 259; 7, с. 11, 36–37, 39–40; 16, с. 408; 3, с. 232, 234, 243, 261–271; 4, с. 251, 263–264, 540–542].

Паводле пісьмовых крыніц, Рубель вядомы з 1486 г. (па іншых звестках – з 1492 г. ці 1511 г.) пад назвай Любра (Любер). Да канца XVIII ст. назва эвалюцыяніравала ў Рубля, Рубель (у крыніцах таксама сустракаюцца найменні паселішча на рускай мове – Любре, Рубль). Рубель быў нанесены на карту Вялікага Княства Літоўскага ў сярэдзіне XVI ст. У 1569 г. паселішча увайшло ў склад Рэчы Паспалітай. У XVI–XVII стст. Рубель належаў Зышчынцам, Пашкевічам, Разановічам. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай у 1793 г. паселішча далучана да Расіі. Гэта сяло Хорскай воласці Мазырскага павета Мінскай губерні [12, с. 618–619; 8, с. 591–592; 15, с. 124; 7, с. 58–59, 96–97, 146, 220].

Дыялектны матэрыял у в. Рубель (мясц. назва: *Рубѣл'*; жыхары: *рубѣл'цы, рубл'ан'е, рубѣл'ец, рубл'анка*) быў запісаны ў розныя перыяды: ў ліпені 2001 г. ад мясцовых жыхароў Вабішчэвіча Пятра Цімафеевіча, 1928 г. нараджэння, і Пашкевіч Алены Антонаўны, 1939 г. нараджэння; у ліпені 2005 г. – ад Пашкевіча Васіля Фёдаравіча, 1933 г. нараджэння, Пашкевіч Ганны Максімаўны, 1936 г. нараджэння, і Пашкевіч Раісы Карнееўны, 1938 г. нараджэння; у студзені 2013 г. – ад Скрабец Яўгеніі Фёдараўны, 1931 г. нараджэння, і Міхнавец Надзеі Фёдараўны, 1933 г. нараджэння. Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка» (гэтая ж праграма ў дапрацаваным варыянце), а таксама т.зв. новая праграма: «Як у вас гавораць?» [14, с. 14–18].

Разгледзім асноўныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці гаворкі в. Рубель Столінскага раёна.

Як і літаратурнай мове, даследуемай гаворцы ўласцівы пяціфанемны склад галосных гукаў: [a], [e], [o], [y(i)], [y]. Характэрнай і паказальнай адметнасцю дадзенай гаворкі з'яўляецца захаванне гістарычнага *o ў наступных пазіцыях: у ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных (г.зн. о к а н н е): *holowá, doróha, korówa, moločo, s'éno, s'éno, l'éto, wysóko*; у новых закрытых складах пад націскам: *bol'ш, woz, wol, won, koróyka, nos, poidz'esh, podz'esh, stol, kon', kot*. Акрамя гэтага, галосны [o] зафіксаваны на месцы этымалагічнага *e ў націскным і паслянаціскным становішчы адпаведна ў словаформах *ow'ós, ойўós, ow'йós; wéчор, але бѣроh і бѣreh*.

Адна з найбольш яркіх і значных асаблівасцей вывучаемай гаворкі – гэта рэалізацыя гукa [a] на месцы гістарычных *e, *h пасля цвёрдых зычных: *wasná, badá, wadró, машók, пасók*. Зрэдку у падобных умовах можа ўжывацца галосны [e]: *wesná, bedá, wedró, мешók, песок*.

Наступнай вельмі адразнай і выразнай адметнасцю гэтай гаворкі з'яўляецца пашырэнне гукa [e] ў наступных пазіцыях: месцы этымалагічнага націскага *h: *л'ес, л'это, с'ено, сн'eh, w'ец'ор, дз'ед, ц'ен'*; на месцы гістарычнага *e (*ь) ў першым пераднаціскным складзе пасля этымалагічных *з, *н, *с, [ц] < *т, [дз] < *д: *з'емл'а, н'ема, с'елó, ц'енѣр, чепѣр, дз'ен'ók*; на месцы гістарычнага ę ў пераднаціскных і паслянаціскных складах у лексемах тыпу *hl'edz'ёу, уз'елá, ўз'елá, wz'елá, зл'екáўса, зл'екáўца, зáйец, nám'ец'*. Часам у акрэсленых пазіцыях адзначаны галосны [ѣ]: *с'ѣно, w'ѣц'ор, дз'ѣд, ц'ѣн'*; *з'ѣмл'а, н'ѣма, с'ѣло, ц'ѣнѣр; hl'ѣdz'ёу*. Разам з гэтым этымалагічны *e паслядоўна захоўваецца ў націскным становішчы ў словах *дал'ёко, мед*.

Найбольш яркая і паказальная асаблівасць даследуемай гаворкі ў галіне кансанантызму – гэта розная рэалізацыя губных і пярэднезычных: губныя цвёрдыя перад гістарычнымі *е /ва ўсіх пазіцыях/, *h /у ненаціскных складах/: *васна́, весна́, бе́рох, бе́рех, ве́чор, до ман'е́, пе́ршы, бада́, вадро́, машо́к, пасо́к, беда́, ведро́, мешо́к, песо́к*; мяккія – перад этымалагічным *і: *заб'ра́ц', лоў'іц', м'іска, п'іса́ц', роб'іц', заб'ра́ц'і, лоў'іц'і, п'іса́ц'і, роб'іц'і*; гістарычныя *з, *н, *с, [ц] < *д, [дз] < *д, *л пераважна мяккія перад этымалагічнымі *е (*ь), *і: *з'емл'а́, н'ема́, с'ело́, дз'ен'о́к, з'емл'а́, н'ема́, с'ело́, але ц'е́пер, ц'е́пер і це́пер; ходз'іц', ходз'іц'і, ц'іхо́; ходз'іц', ходз'іц'і, кос'іц'і, ходз'іц'і; ал'е́, л'едз', по́л'е; кол'і́, л'іпа, л'іц', ходз'і́л'і*.

Істотнай адметнасцю дадзенай гаворкі з'яўляецца пераход гістарычных «паўмяккіх» *д, *т перад *е, *і, мяккіх *д, *т перад націскным *h, а таксама на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку ў зычныя [дз], [ц]: *дз'ен', але ц'е́пер, ц'е́пер і це́пер; ходз'іц', ходз'іц'і, ц'іхо́; дз'ед, ц'ен', дз'ед, ц'ен'; ходз'іц', нос'іц', ходз'іц', нос'іц'*.

Характэрная асаблівасць вывучаемай гаворкі – гэта рэалізацыя мяккіх задняезычных у этымалагічных спалучэннях *гы, *кы, *хы, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў: *доў́х'і, коро́тк'і, то́нк'і, ц'і́х'і*. Аднак у пазіцыі перад галосным [е] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку названыя зычныя захаваліся цвёрдымі: *доў́ге, коро́ткe, ц'і́хе, доў́гейе, коро́ткейе, ц'і́хейе*.

Значнай адметнасцю гэтай гаворкі з'яўляецца таксама наяўнасць толькі цвёрдых гістарычных *р, *ж, *ш, *ч, *ц у пэўных пазіцыях: *рэчка, хрех, порэ́заў, порадок, храд, жар, жы́то, на мажэ́, на мажы́, ша́пка, ол'е́шына, во́чы, о́чы, лохачы́ 'буякі, дурніцы', цеп, це́ўка, ца́ўка, хло́пцы, мо́лодз'іца*.

Вельмі адрозная асаблівасць даследуемай гаворкі – гэта зычны [в], што паходзіць з *в, *л. У пазіцыі перад галосным ён рэалізуецца ў губна-губны [w]: *высо́ко, воз, вол, won, ве́чор, васна́, вадро́, ведро́, холо́ва́, коро́ва, лоў'іц', лоў'іц'і, о́в'о́с*. Аднак у пазіцыі пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы зычны [в] (< *в, *л) даў рэфлекс паўгалоснага [ў]: *лаў́ка, праў́да, доў́х'і, куп'і́ў*. Акрамя гэтага, у падобных умовах зафіксаваны паўгалосны [ў] ці губна-губны [w] у словаформах *оу́йос, о́в'і́ос*. Сустрэкаюцца названыя гукі і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *ў́з'елá, wz'elá*.

Яркай і выразнай адметнасцю дадзенай гаворкі з'яўляецца вымаўленне фарынгальнага (глотчнага) зычнага [h]: *холо́ва́, хо́лод, хо́лот, доро́ха, за́хадка, за́хатка, сн'eh, бе́рох, бе́рех, доў́х'і, хрех, храд*.

Адрозная асаблівасць вывучаемай гаворкі – гэта захаванне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі: *дуб, воз, нож, холо́д, ка́зка, ска́зка, за́хадка, हु́бка, но́жка*. Часам у акрэсленых пазіцыях можна пачуць глухія зычныя: *дуп, вос, нош, хо́лот, ка́ска, за́хатка, हु́пка, но́шка*.

Яшчэ адной істотнай адметнасцю гэтай гаворкі з'яўляецца падаўжэнне зычных у інтэрвакальным становішчы на месцы этымалагічнага спалучэння «мяккі зычны + Ъ́»: *з'эл'л'е, нас'ён'н'е, нас'ён'н'е*.

І нарэшце, паказальнай і значная асаблівасць даследуемай гаворкі – гэта пашырэнне пратэтычных зычных [h], [w] або іх адсутнасць перад галоснымі [а], [о], [у]: *хану́ча, хо́стры, хора́ц', н'і́ходно́хо, во́чы, ву́л'іца, ону́ча, ора́ц', о́чы, оз'е́ро, о́с'ен'*.

Характарызуецца дадзеная гаворка і сваімі граматычнымі адметнасцямі.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелаў асновай у творным склоне зафіксаваны з канчаткамі -ем, -ом: *кон'ём, рубл'ём, ножэ́м, іаце́м, кон'о́м, рубл'о́м, ножо́м, іацо́м*.

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне ўласцівы канчатак *-е*, часам – *-ы*: *на мажэ, на дворэ, на концэ; на мажы, на концы*.

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з цвёрдай і мяккай асновай ў месным склоне вымаўляюцца з канчаткам *-і*, зрэдку – *-у*: *у хác'і, у л'éc'і, у пól'і, у нós'і; у носу*.

Формы кілічнага клону агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку адзначаны з канчаткамі *-о, -е*: *мáмо, бáбо, Wál'e, Hádз'e, Mán'e*.

Назоўнікам жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне характэрны нулявы канчатак, зрэдку – *-ей*: *н'емá, н'émá баб, голóу, йам, хат, дорóh, стрех; бабéй*.

У назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку прыметнікі пашыраны з націскным і ненаціскным канчаткам *-ы*: *молоды, стары, малы, нóвы, дóбры, хорóшы*.

Яркай і адрознай асаблівасць прыметнікаў вивучаемай гаворкі – гэта т.зв. «сцягнутыя» аднаскладовыя націскныя і ненаціскныя канчаткі *-а, -е* ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду: *молодá, старá, нóва, дóбра, молодé, старé, нóве, солóдке, хорóше*. Зрэдку у падобных умовах ужываюцца ненаціскныя канчаткі *-айа, -ейе*: *шкодл'íвайа 'шкадлівая карова', доў'heyе, корóткейе, ц'íхейе*.

Яшчэ адной выразнай адметнасцю прыметнікаў гэтай гаворкі з'яўляецца суфікс *-ч-* вышэйшай ступені параўнання: *душчы, хорóшчы* [5, с. 96–97].

Інфінітыў дзеясловаў з асновай на галосны зафіксаваны з суфіксамі *-ц', -ц'і*: *ходз'іц', роб'іц', снац'і; ходз'іц'і, роб'іц'і, снац'і*.

Зваротныя дзеясловы адзначаны з постфіксами *-ца, -са (-со)*: *умыwáцца, бра́цца, роб'іцца, зwáцца; умыwáц'са, бра́ц'са, роб'іц'са, зwáц'са; бойўса, купáўса, бойáўса, купáўса, н'éшчо зроб'ілосо*.

Адрозніваецца даследуемая гаворка і тым, што ў аснове інфінітыва аднаўляюцца задняезычныя [к], [h]: *пакц'і, с'éc'і, стры́ц'і*. Аднак і ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы захоўваюць задняезычныя [к], [h]: *паку́ч', пеку́ч', с'еку́ч', стры́ну́ч'* [6, с. 316–318; 17, с. 64, 116, 184–185].

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш значных і паказальных асаблівасцей дадзенай гаворкі. Назоўнік *чóботы* [боты] у месным склоне множнага ліку выступае ў наступных формах: *у чóботах, чóбоц'ах*. Асабова-ўказальныя займеннікі трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку *ён, яна́, яно́, яны́*, няпэўны займеннік *нэ́шта*, а таксама займеннік, злучнік і часціца *што* маюць своеасаблівы лексіка-граматычны выгляд: *won, woná, wonó, wonы; н'éшчо; шчо, шо*. Азначальнаму займенніку ўсе ў выразе *жéла жы́та з ус'і́ма* ўласцівы наступныя фанематычныя варыянты: *жéла жы́то з ус'і́ма, з ус'і́ма*. Дзеяслоўныя формы тыпу *лята́ць, лята́юць* вымаўляюцца з націскам на першым складзе асновы: *л'étaц', л'étaйу́ч'*. Дзеясловам *ходзі́ць, на́сіць* у першай асобе адзіночнага ліку характэрны формы: *ходжу́, хожу́, ношу́*. Зваротны дзеяслоў *смя́йцца* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку адзначаны з фанематычным варыянтам: *смáйіцца*. У выразе *гадзі́ннік (часы́) вісі́ць* дзеяслоў *вісе́ць* у трэцяй асобе множнага ліку пашыраны ў наступнай форме: *часы́ w'éc'ац'*.

Такім чынам, прааналізаваныя намі фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці гаворкі в. Рубель Столінскага раёна пацвярджаюць правамернасць аднесення яе да даследчыкамі да ўсходнепалескіх гаворак. Разам з гэтым дадзеная гаворка характарызуецца і сваімі спецыфічнымі адметнасцямі [9, с. 174–176; 11, 10, 13].

Літаратура

1. Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. / [склад. Ю.У. Каласоўскі ; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2009–2011. – Т. 2. – 2011. – 464 с.
2. Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. / [склад. Ю.У. Каласоўскі ; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2009–2011. – Т. 1. – 2009. – 492 с.
3. Археалогія Беларусі : у 4 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі ; [рэдкал.: М.В. Біч (старш.) і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – Т. 2 : Жалезны век і раннія сярэднявечча / А.А. Егараўчанка [і інш.]. – 501 с.
4. Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: В.В. Гетаў [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1993. – 702 с.
5. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 303 с.
6. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко ; пад рэд. А.І. Жураўскага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
7. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 3 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В.Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2009. – Т. 1. – 2009. – 1 атлас (244, [3] с.).
8. Гаралы і вёскі Беларусі : энцыклапедыя – Т. 4, кн. II. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.
9. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВУНУ / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.
10. Крывіцкі, А.А. Паўднёва-заходні дыялект / А.А. Крывіцкі // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1994. – С. 415–417.
11. Клімчук, Ф. Дыялектнае ўзмежжа ў Ніжнім Пагарынні // Ф. Клімчук / Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : матэрыялы Рэсп. навук. канф. (да 70-годдзя з дня нараджэння праф. Г.М. Малажай), Брэст, 20–21 сакавіка 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М.І. Новік [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 35–37.
12. Памяць : Стол. р-н : гіст.-дак. хронікі гаралоў і р-наў Беларусі / рэдкал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелТА, 2003. – 640 с.
13. Пашкевіч, М.І. У родным слове адгукаецца душа... / М.І. Пашкевіч. – Брэст : Альтэрнатыва, 2012. – 196 с.
14. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся : лінгвіст. атлас для студэнтаў філал. фак. ун-та / Я.Р. Самуйлік ; Брэст. дзярж. ун-т. – Брэст : БрДУ, 2009. – 199 с.
15. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1993–2003. – Т. 6, кн. 1 : Пузыны – Усяя. – 2001. – 591 с.: іл.
16. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1993–2003. – Т. 3 : Гімназіі – Кадэнцыя. – 1996. – 527 с.: іл.
17. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ін-аў / Ф.М. Янкоўскі. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Выш. школа, 1983. – 271 с.